

METAFORAÉRTELMEZÉSI MODELLEK ÉS KAPCSOLATUK A ROMANI NYELVVEL

BABOS ILDIKÓ

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola, Alkalmazott Nyelvészet Doktori Program
babos.i@freemail.hu

Kivonat: Tanulmányomban elsősorban pszichológiai szempontú metaforaértelmezési modellek áttekintésére vállalkozom, és azt vizsgálom, hogy azok alkalmazhatók-e a romani nyelv esetében. A dolgozat elméleti keretét a következő modellek adják: az idiómalista hipotézis, a lexikai reprezentációs hipotézis, a közvetlen hozzáférés modellje, a kompozíciós modell és a fogalmi ötvözés elmélete. Ezek kritikai áttekintése után kerül sor a romani nyelvből vett példák bemutatására. Lakoff és Johnson (1980) kimutatta, hogy a metaforák többnyire nem díszítőelemei a nyelvnek, hanem az emberi analogikus gondolkodásmód megnyilvánulásai. A romani nyelv esetében valószínűleg ezen aspektusok vizsgálatával érhető tetten nyelv és kultúra kapcsolata.

Kulcsszavak: nyelv, romani, megismerés, gondolkodás, metafora

Bevezetés

A nyelv és a megismerési folyamatok kapcsolatáról az elképzelések két fő kérdés körül forognak. Az egyik az, hogy vajon a nyelvi kategóriák, a nyelv határozza-e meg a megismerést, vagy éppen fordítva, a megismerési folyamatok általános törvényszerűségeiben kell-e keresnünk a nyelv számos jellegzetességének magyarázatát. A kérdés másik dimenziója az, hogy vajon univerzalisztikus vagy relativisztikus álláspontot foglalunk-e el: a nyelvek és a megismerés alapvető kategóriáit és rendszerét lényegében egyetemesnek képzeljük-e el (univerzalizmus), vagy a hangsúlyt a nyelvek és a megismerési módok eltéréseire helyezzük (relativizmus).

A metaforák nem pusztán pragmatikai szerepet játszanak, hanem új jelentések létrehozásának eszközei is (Dirven 1985), ami arra utal, hogy komoly kognitív funkciót töltenek be a nyelvben. A kognitív megközelítés szerint a nyelvhasználatnak két meghatározó aspektusa van, amelyek a következők:

- Szociális interakció: Grice (1975) szerint ahogy az emberek viszonyulnak egymáshoz, az egyúttal nyelvi, jelentésképző viselkedés is.
- Mentális terek
  - a. forгатókönyv/szenárió/,
  - b. emlékkép/pl. benyomás konkrét eseményről, adatról/,
  - c. térkép/mentális térbeli leképezés/,
  - d. reprezentációk/pl. fonémákról/.

Az experiencializmus felhívja a figyelmet a saját tapasztalás szerepére a nyelvhasználatban, bővítve a mentális terek tartalmát a szándékkal, az érdekekkel és az érzéssel.

1. A metaforaértelmezési modellek kritikai áttekintése

1.1. Idiómalista hipotézis

Jelen elmélet szerint a metafora megértése kétlépcsős folyamat. Először a szó szerinti jelentést értelmezzük, majd mivel ez nem illik a kontextusba, a mentális lexikonban elkezdjük keresni az átvitt jelentést. Ez a metaforák esetében általában kötött, illetve állandósult. Sztenderd nyelvek esetében bizonyára létezik a metaforáknak egy ilyen csoportja, de mi a helyzet a romani nyelvvel, tekintve, hogy nincs a nyelvnek sztenderd változata. Bár vannak erre irányuló törekvések, kérdés, hogy jelen állapotában egyáltalán sztenderdizálható-e a nyelv. Dolgozatom szempontjából ez azért lényeges, mert felveti azt a kérdést, hogy van-e egyáltalán lehetőségük állandósulni ezeknek a nyelvi szerkezeteknek. Esetleg egy-egy nyelvjárási „kitermeli” a maga állandósult metaforikus szerkezeteket? Vagy éppen földrajzilag is állandósulnak bizonyos szerkezetek, nyelvjárástól függetlenül olyan területeken, ahol több etnikai csoport tagjai élnek együtt? Ezen kérdések megválaszolására nyilván a beszélt nyelvi vizsgálatok adhatnak adekvát választ, de bizonyos kérdésekre és összefüggésekre az írott nyelvi corpus segítségével is választ kaphatunk, ha kiemelt figyelmet fordítunk a forrásokra (Bobrow–Bell, 1973).

1.2. Lexikai reprezentációs hipotézis (Swinney–Cutler 1979)

Swinney és Cutler elmélete szerint a metaforákat, metonimikus jelentésszerkezeteket „készen tároljuk” a mentális lexikonunkban. Modelljük szerint tehát az idiomatikus kifejezésekhez való hozzáférés pontosan ugyanúgy történik, mint bármely szó szerinti értelmezésű szó esetében. Hipotézisük szerint – szemben Bobrow és Bell elméletével – nincs szükség második fázisra, hiszen a szó szerinti és az átvitt jelentés egyidejűleg aktivizálódik.

Swinney és Cutler modellje gyakorlatilag a metaforáknak a mentális lexikonból való előhívásában különbözik az előzőekben tárgyalt Bobrow–Bell–elmélettől. Ugyanúgy feltételezi azonban, hogy mentális lexikonunkban tárolunk átvitt értelemmel bíró, állandósult, kötött nyelvi szerkezeteket, metaforákat, metaforikus kifejezéseket. Kérdésünk tehát továbbra is az, hogy milyen arányban vannak ilyen kötött kifejezések a romani nyelvben, illetve hogy milyen mennyiségben vannak olyanok, amelyek ad hoc jönnek létre, és amelyek megértésére további modellek adhatnak magyarázatot.

1.3. A közvetlen hozzáférés modellje

Gibbs azt feltételezi, hogy a metaforákat ugyanolyan könnyen értelmezzük, mint a konvencionális kifejezéseket, sőt bizonyos kísérletei okán arra a következtetésre jutott, hogy egyes esetekben az idiómák értelmezése gyorsabb, mint a szó szerinti jelentéssel bíró kifejezéseké.

Schnell rámutat, hogy a közvetlen hozzáférés modellje ismét csak a gyakori idiómákra igaz, mivel azokat gyakran használjuk, és ezért könnyebb átvitt jelentésüket értelmezni, mint a szó szerinti jelentésüket. A ritka vagy esetleges metaforikus és metonimikus kifejezések interpretálásának mechanizmusával tehát Gibbs modellje is adós marad (Gibbs 1984).

1.4. A kompozíciós modell

A kompozíciós modell értelmében a kifejezés grammatikai struktúrájának szemantikai elemzése útján jutunk el az átvitt értelmű jelentéshez, tehát a metaforákat úgy értelmezzük, mint a mondatokat. Amennyiben elfogadjuk azt, hogy szemantikai elemzés útján jutunk el szándékolt jelentéshez, a kontextus szerepét ugyanolyannak fogadjuk el, mintha mondat értelmezésével lenne dolgunk. Schnell rámutat, hogy ez az elmélet csak olyan idiómák esetében állja meg a helyét, melyeknél a szó szerinti jelentés és a szándékolt jelentés között egyfajta szemantikai kapcsolat van, tehát a szándékolt jelentés a szó szerinti jelentésből eredeztethető valamiféle kognitív folyamat révén. Dolgozatom rámutat, hogy a romani nyelvben számos olyan metafora, illetve metonimikus jelentésszerkezet található, amely nem dekomponálható, azaz megértésükhöz a szemantikai feldolgozás nem elegendő (Tabossi–Zardon, 1993).

1.5. A fogalmi ötvözés elmélete (Coulson–Oakley 2000)

A modell kulcsfogalmai a mentális terek. Ezen elmélet szerint a metaforák megértésének első lépése a mentális terek összekapcsolása, azaz aktivizálódnak és kontaktálódnak mindazon ismeretek, melyekre szükségünk lehet az idióma megértéséhez. Ezek után szelektálunk az előhívott ismeretek között, és azokat, amelyek adekvátnak bizonyulnak, kivetítjük. Ezt nevezzük generikus térnek. Majd ezt követően ezeket a reprezentációkat ötvözzük, és így jutunk el a holisztikus jelentéshez, amely magában foglalja mind a szó szerinti, mind a szándékolt jelentést. Coulson és Oakley elmélete egy általános keretelmélet, amely nemcsak az idiómák megértését modellezi, hanem a nyelvi jelenségeket általában. Ezen túlmutatva gyakorlatilag feltérképezi a kognitív folyamatok mechanizmusát. Kétségtelen, hogy általános érvénye okán nem ad magyarázatot az értelmezés folyamatára, viszont rugalmassága miatt jól alkalmazható a specifikus nyelvi jelenségek magyarázatára.

A romani nyelv már önmagában is specifikus nyelvtörténeti, nyelvpolitikai és szociolingvisztikai okokból egyaránt. Ha elfogadjuk, hogy nyelvhasználat, életmód és gondolkodásmód között összefüggés van, akkor Coulson és Oakley modellje valószínűleg közelebb visz minket a romani nyelvben élő metaforák megértéséhez, de kialakulásukhoz bizonyosan. Mivel a mentális terek tükrözik egy személy, vagy akár – ha specifikumokban gondolkodunk – egy nyelvközösség gondolkodását, ezen elmélet jó taláznak bizonyul a vizsgálódáshoz. Ezek a kognitív struktúrák reményeink szerint feltárnak univerzális és specifikus elemeket egyaránt, akár a témák, akár azok mennyiségi vagy minőségi jellemzői segítségével. Nyelv és gondolkodás összefüggésére további adalékul szolgálhat a mentális terek ütközésének vizsgálata.

2. Metaforák a romani nyelvben

Tanulmányomban feldolgoztam a Bari Károly által gyűjtött cigány nyelvű folklóranyagot, melyet *Az erdő anyja* címmel tett közzé. A kötet nyelvi anyagában különböző dialektusok szerepelnek, ezért kiváló keresztmetszetet ad a magyarországi és az erdélyi romani nyelvről. A korpusz másik részét a Magyarországon publikált romani nyelvű szépirodalmi anyag adja, versek, elbeszélések, műfordítások. A teljes anyagban mintegy 840 metaforát, illetve metonimikus jelentésszerkezetet azonosítottam, melyeket téma szerint csoportosítottam. Alább felsorolom, hogy milyen témákat különböztettem meg az anyagban, melyek azok mennyiségi jellemzői.

2.1. A témák előfordulása és gyakorisága

1. természeti jelenségek	206
2. testrészek	118
3. pénz, szerencse	75
4. szív-vér	62
5. Isten	60
6. út	48
7. negatív érzelmek	44
8. ész, gondolat, beszéd	42
9. álom-átok	40
10. élet, lélek, világ	40
11. idő	34
12. rokoni kapcsolatok	25
13. pozitív érzelmek	21
14. halál-gyász	21

2.2. Példatár**1) Természeti jelenségek:**

véseski déj
 az erdő anyja
 o páfráni le bengeski luludi
 a páfrány az ördög virágja

2) Testrészek:

xav tyo muj
 eszem a szádat
 sora te bírin les, de chi bírísarde les sora
 fejjel bírd őt, de ne bíródj el az ő fejével

3) Pénz, szerencse:

somnakuno kerdyilas o shavo
 aranyat csinált a fiú
 te tyiri baxt, káj kede kerdan
 a szerencséd, ahogy csináltad

4) Szív-vér:

tista anda jólo dikhav tu
 tiszta szívből nézlek téged
 charav o lesko jólo
 nyalom a szívét

5) Isten:

o dél potyinla tuke
az isten megfizeti neked
o dél tusa, o dél manca
az isten veled, az isten velem

6) Út:

le romna zhannas sanaséjjel pala pengó mánro
az asszonyok szanaséjjel mentek a kenyérük után
suke dromesa avilem andre
vékony úttal jöttem be

7) Negatív érzelmek:

búnak, bánatnak dyan tu
búnak, bánatnak adlak téged
kade zhal i pletka, o lazhavo
így megy a pletyka, a szégyen

8) Ész, gondolat, beszéd:

del andre ande leski godyi
adódott bele az eszébe
te na lunzharav e horba
ne nyújtsam a beszédet

9) Álom–átok:

ármájá dáv tu, te na luludares avri
átkot adok neked, hogy ne virágozz ki
mardas les e dili pustija
megverte a bolond pusztulat

10) Élet, lélek, világ:

lesko dyi avri kamel te sindyol
a lelke ki akart szakadni
chi cirdel ma o dyi
nem húz engem a lélek

11) Idő:

butyarel e vreme
dolgozik az idő

tejle pherdas lako dyes
leért az ő napja

12) Rokoni kapcsolatok:

tyo dad dirdel te merel
apád híz meghalni
nas les zor, ke e phen pizdelas e zor ando raklo
nem volt ereje, mert egy híz a fiúba nyomta az erejét

13) Pozitív érzelmek:

bari-j tyi voje
nagy a kedvetek
barátshago phanden
barátságot törtek

14) Halál-gyász:

mérav ande bokh, mérav andre trush
meghalok az éhségben, meghalok a szomjúságban
na thov tu vorta ando koporshovo
ne mosd magad egyenesen a koporsóban

Összegzés

Lakoff és Johnson (1980) kimutatta, hogy a metaforák többnyire nem díszítőelemei a nyelvnek, hanem valójában az emberi analogikus gondolkodásmód megnyilvánulásai. Ennek fényében a fenti listából ugyan nem vonhatunk le tudományos igényű következtetéseket, mégis fontos jelzésekkel szolgálhat a romani nyelv, illetve a nyelv beszélőinek gondolkodásmódjáról. Különösen a természeti jelenségek szerepelnek gyakori témaként, ami igazolni látszik pl. azt az általános vélekedést, hogy a cigányság „természeti nép”, illetve, hogy ezt a viszonyulását más európai népeknél tovább és mélyebben megőrizte, annak ellenére, hogy tagjai manapság már zömmel letelepedett életmódot folytatnak. Nyelvészeti szempontból igazán izgalmasnak az egyes témák érintkezéseinek vizsgálata ígérkezik: az olyan metaforák és metonimikus jelentésszerkezetek elemzése, amelyben egyidejűleg 2-3 téma jelenik meg a fentiek közül. Tudományosan igazolható összefüggések tehát a kutatás következő fázisában várhatóak.

Irodalom

- Schnell Zsuzsanna 2006. Metafora és metareprezentáció – egy mentalista modell. *Világosság* 2006/ 8-10
- Bobrow, S. – Bell, S. 1973. On catching on to idiomatic expressions. *Memory and Cognition*. 1973/1
- Grice, H.P. 1997. Jelentés. In: Pléh–Siklaci–Terestyéni (szerk.) 1997. *Nyelv- és kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris. 188–197.

-
- Lakoff, G. – Johnson, M. 1980. *Metaphors We Live by*. Chicago: University Press.
- Gibbs, R. 1984. Literal meaning and psychological theory. *Cognitive Science* 8.
- Swinney, D. – Cutler, A. 1979. The access and processing of idiomatic expressions. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 18.
- Tabossi, B. – Zardon, 1993. The activation of idiomatic meaning in spoken language comprehension. In: Cacciari, C. – Tabossi, P. (eds.) *Processing, Structure and Interpretation*. Hillsdale.
- Coulson, S. – Oakley, T. 2000. Blending Basics, *Cognitive Linguistics*. 11.
- Paprotté, W. – Dirven, R. 1985. *The Ubiquity of Metaphor, Metaphor in Language and Thought*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.